

Guitman Barnabás

Kinek a szabadságharca?

Mozaikok a tizenöt éves háborúról, Erdélyről és Bastáról

Nem kell uram a keresztyénségnek ilyen szép bátyáját, mint Erdélyt pogánynak hagyni. Nem kell arra szoktatni senkit, hogy csak beszaladjon a törökhöz, és mingyárt vajda legyen. (Pázmány Péter)

Jelen írás terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, hogy a XVI–XVII. század fordulójának eseménydús történetéből minden egyes lényeges mozzanatra kitérjek.¹ Célom, hogy néhány olyan ellentmondásra rávilágítsak, amelyek a „hazafias közhit” (Szilágyi Sándor) és egy lehetséges történelmi valóság között feszülnek. Az általam felsorolt szempontok a korszak történetével foglalkozók számára jól ismertek, úgy látom, valamilyen oknál fogva viszont mind ez idáig mégsem kaptak kellő hangsúlyt feldolgozásokban, különösen érvényes ez a nagyobb nyilvánosság számára szánt munkákra.

1593-ban tört ki az úgynevezett tizenöt éves háború, amely az összetett Habsburg monarchiához tartozó, belső ügyeiben függetlenséget élvező Magyar Királyság szabadságharca volt a török hódítókkal, az ország „természet szerint” való ellenségeivel szemben.² A Magyar Királyságot szabadságharcában az európai keresztény országok népeinek osztatlan rokonszenve, továbbá egyes államok példátlanul nagy pénzügyi és katonai segítsége kísérte.³ A magyarországi védelmi rendszer fenntartása békeidőben is másfél millió forintra rúgott, míg az ország összjövendelme szintén békeidőben hozzávetőlegesen ennek [56] a fele volt.⁴ A maradék Magyarország védelmét tehát akkor is, ha éppen nincs háború, kizárólag ausztriai, cseh-morva és külföldi, főleg birodalmi segélyekből lehetett finanszírozni.

¹ Az alábbi munka közvetlen előzménye egy a Budavári Művelődési Házban 2008 telén az ún. M. Kiss-műhely keretében tartott beszélgetés a szerző és az ünnepelt között.

² A tizenöt éves háborúra vonatkozó hatalmas mennyiségű szakirodalom felsorolásától eltekintek. A Magyar Királyságnak a Monarchián belüli szerepéről bővebben: *Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* Bp. 2010.

³ Kivéve Lengyelországot, Báthory Zsigmond sógora, Jan Zamoyski (1542–1605) kancellár nem nézte jó szemmel a Habsburgok térnyerését. A Rzeczpospolita eleinte hideg semlegességgel, majd 1600-ban (*Bethlen Farkas: Erdély története.* Bp. V. kötet. 2010. 267–274.) és 1603-ban tevőlegesen az oszmánok oldalán avatkozott be az Erdélyért és a román vajdaságokért is folyó harcokba. Zamoyski Habsburg-gyűlöletén a lengyelországi pápai nuncius sem tudott enyhíteni. *Arens, Meinolf: Habsburg und Siebenbürgen. 1600–1605.* Köln–Weimar 2001. 45–46, 59–61, 107, 148; *Tóth Sándor László: Báthori Zsigmond politikája és harmadik lemondása (1599–1600).* Aetas (2011) 85–98. A lengyelek és a krími tatárok közti kapcsolatokra lásd: *Kolodziejczyk, Dariusz: The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century).* Leiden–Boston 2011. 111–121.

⁴ *Kenyeres István: XVI. századi uradalmi utasítások.* Bp. 2002. I. kötet. 36–38.

Az egész Európát megmozgató hosszú háború folyamán hazánkat leginkább az osztrák örökös tartományok, a Cseh-Morva Királyság, a Szent Római Birodalom rendjei, a Szentszék és a Spanyol Királyság támogatta. A segélypénzek összege a tizenöt háborús év alatt elérte a hetvenmillió forintot, ami azt jelenti, hogy évente átlagosan a csonkult Magyar Királyság békeidőbeli éves jövedelmének hatszorosát költötték a Lajtától nyugatra eső, Magyarországgal szövetséges országok a felszabadító háború céljaira.⁵

A háború első éveiben nagy volt a lelkesedés és a keresztény csapatok lendülete, főleg miután Báthori Zsigmonddal az élén Erdély is csatlakozott a törökellenes koalícióhoz. Az első vesztés csaták (például: Mezőkeresztes, 1596), továbbá Győr és Eger eleste után viszont mindkét félnél egyre inkább a kifulladás jelei mutatkoztak. A keresztény oldalon az elavult logisztika és az állandó pénzhiány mellett a legfőbb gondot talán az okozta, hogy a különböző nemzetiségű, felekezeti csapatok vezetésére nem sikerült egy arra alkalmas, mindenki által elfogadott fővezért találni.⁶ A hadvezérek között nem volt meg a kellő összhang, gyakoriak voltak a kölcsönös vádaskodások.

A hosszan elhúzódó háború terhét ráadásul leginkább a harcokkal és a katonák elszállásolásával sújtott magyarországi területek lakossága viselte, akik között érthető okokból egyre nőtt a prágai udvarral szembeni elégedetlenség, bár az udvar – az újabb magyarországi szakirodalom szerint is – mindent megtett a háború minél eredményesebb befejezése érdekében.⁷ Ennek jegyében hívták Magyarországra 1597-ben a németalföldi és francia háborúban kiemelkedő teljesítményt nyújtó Basta Györgyöt (1544–1607).⁸ Basta tehetségét és türelmét a várt török elleni harcok mellett a rábízott vármegyékkel való fārasztó egyeztetések, majd pedig a Tündérországnak⁹ nevezett Erdély ügyeinek rendezése tette igazán próbára. [57]

A törökök és a tatárok fenyegető árnyékában lévő Erdélyt a korszak legtöbb európai államától merőben eltérő felekezeti megosztottság és sajátos nemzeti sokszínűség

⁵ A török háborúra fordított összeget a Jan Paul Niederkorn könyvében felsorakoztatott adatok alapján összesítettem: *Niederkorn, Jan Paul: Die europāischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*. Wien 1993. 56, 59, 75, 85, 196–197, 204, 209, 409.

⁶ *Bagi Zoltán: Világok harca. A császári-királyi hadsereg szervezete és nemzetiségi összetétele a tizenöt éves háború időszakában. Keletkutatás (2011) 39–63.*

⁷ „Māsrész – amit nem lehet elēgszer hangsúlyozni – az udvar nem csupán felismerte a hadügyben felszínre került visszāságokat, de kísérletet tett ezek megszüntetésére. (...) A tizenöt éves háború időszakában a császári udvar számára a magyarországi törökellenes küzdelem elsődleges és mindenek fölött álló fontossággal bírt, s ennek sikere érdekében a legmesszebbmenőig megtett mindent, mind diplomáciai, mind pedig katonai, hadszervezeti téren.” *Bagi Zoltán Péter: A Német-Római Birodalom és a Magyar Királyság kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján, különös tekintettel a birodalmi gyűlésekre és a császári-királyi haderő szervezetére a tizenöt éves háború időszakában. Doktori disszertáció. Bp. 2005. 227.* Vagy régebben Nagy László: „S noha a Habsburg-hadvezetést méltán lehet bírālni nem egy intézkedés miatt, azt el kell mondanunk, hogy komoly erőfeszítéseket tett a győzelem érdekében.” *Nagy László: Erdély és a tizenöt éves háború. Századok (1982) 639–686. 649.*

⁸ A jeles hadvezér életéről magyarul a legbővebben Veress Endre írt forráskiadásának bevezető részében: *Veress Endre: Bevezetés. In: Űő: Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607). I. kötet, Bp., 1909, V–XLIV.; II. kötet, Bp., 1913. V–XXXII.*

⁹ A Tündérország negatív jelentéstartalmáról lásd: *Nagy L.: Erdély és a tizenöt éves i. m. 642.*

jellemezte.¹⁰ A mindenkori fejedelmet az ország belső és külső viszonyai egyaránt despotikus, illetve az abszolutista hatalomgyakorláshoz hasonlító módszerekkel való kormányzásra ösztökélték. Ez a politika nyilvánult meg a maga pőre valóságában akkor, amikor Bocskai a törökpárti főurakat lemészároltatta azért, hogy Erdély Báthori Zsigmonddal belső viták nélkül csatlakozhasson a törökök elleni háborúhoz.¹¹

„Erdélynek is penig nem sokat használa Bocskai István, mert ő vala egyik fő tanácsosa Báthori Zsigmondnak azok között, azkik arra vivék, hogy elszakadjon az töröktől és az urakat levágassa.”¹²

Erdély társadalmának volt egy másik, súlyos problémákat okozó kérdése, a még János Zsigmond (1540–1571) által jobbágysorba taszított székelyek folytonos elégedetlensége. A török háború kezdetén Báthori és Bocskai meg is ígérték nekik ünnepélyesen, hogy csatlakozásuk esetén visszakapják a szabadságukat. De a sikerrel zárult havasalföldi hadjáratot (1595) követően ebből semmi sem lett. Sőt, a joggal méltatlankodó székelyeket a Zsigmond távollétében helytartóskodó Bocskai a Szent Bertalan-éjszakát idéző, a magyar történelemben példátlan méészárlással *csendesítette* le 1596 februárjában, ezt nevezi a történetírás véres farsangnak.¹³

„Alig hallották meg ezt a dolgot, felébredtek a székelyek, s a házakból, amelyeket erősségük miatt vár helyett kiválasztottak, kissé az ellenséggel szembe vonultak, mikor egyszerre Apafi [emberei] körülfogják s öldöklük őket. Majd azokba az épületekbe úzik őket, melyekről már szóltam, s részben lemészárolják, részben vaskampókba, karókba s keresztekre húzzák őket a többiek elrettentésére. Néhányat, akik feleségükkel s gyermekeikkel más épületekbe húzódtak, mind tűzzel emésztettek el, s csak kevés tudott futva kimenekülni. Ebben a csetepatéban elestek huszonheten, vaskampóra akasztottak hármat, ötöt felkötöttek, néhány épület a csűrökkel és sok gabonaasztaggal elégett.”¹⁴

„Sokat benne az jóvában kit felnyársalának, kit akasztanának, kit horogba hányának, [58] kinek orrát, fülét elmetélik, kit piricskolának.”¹⁵

„A székelyeket is oda vivék, és sokat nyársba vonának, sokakat felakasztanak szegényekben. (...) Egykor az öldöklést megúnák, elhagyák, hanem az orrokat, füleket kezdék metszeni; de

¹⁰ A felekezeti megosztottságból, ha úgy tetszik, a magyarországi és erdélyi reformációból következő belső válságot a törökök a kezdetektől a kiűzésükig kiválóan felhasználták saját céljaikra. „Mely hitbeli változtatás megerőtlenítette a nagy félelmeket, egymástól elidegenítette a népeket; és az alatt a nagy szultán Szulimán mint eszes ember ezt látván, akkor hántá a hársot, mikor hámlik vala, és az alatt magának tevő s foglalá a magyar birodalomnak jobb részét. Ezt használók véle! De még mi vagyon hátra, azt csak a jó Isten ő szent felsége tudhatja jobban, miben állapodik meg a dolog jövendőben. Akkori napokban hallottál volna egész Erdélyben minden helyeken a köznéptől sok esztelen disputatiót és pántolódást: falun, városban, étel-ital között, estve- reggel, éjjel és nappal, praedicatoroktól a praedicáló székéből sok káromlásokat és módnélkül való kárpálódásokat a két religio, úgymint a calvinista és ariana religión valóktól disputálást hallottál volna.” Borsos Sebestyén krónikája (1490–1583). In: Erdélyi történelmi adatok. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár 1855. I. kötet, 28–29.

¹¹ Nagy L.: Erdély és a tizenöt éves i. m. 653.

¹² Borsos Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Kiad. Kocziányi László. Bukarest 1972. 55.

¹³ Erdély története. Szerk. Makkai László. Bp. 1986. I. kötet. 527.; Arens, M.: Habsburg i. m. 48.

¹⁴ Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598). Bp. 1982. 302–305.

¹⁵ Borsos T.: Vásárhelytől i. m. 44.

azt is oly istentelenül, hogy az orrát ajakastól elmetszelték, annyira, hogy csak a foga maradt szegényeknek, és sok így is megholt miatta; a fülét is a kinek elmetszették, a nyaka felé nyúzták alá. Ilyen nagy istentelen dolgot töltének el rajtok. Végére azt is hátra hagyván, azt rendelék, hogy csak felpiricskolják őket; és oly nagy deszka lapockát csinálának, hogy égtelen volt az, de annak élet és fokot faragtak; avval kilencet ütöttek rajta a laposával, de az utolsót az élével vágták oda fenekére a lapátnak, melyet láttam hogy oly súlyosan esett, hogy a fara csontja mind apróra törött miatta. Azt mondták, hogy sok megholt abban is szegényekben. (...) Ezeket szemeimmel néztem.”¹⁶

Bocskai eljárásának az lett az eredménye, hogy a székelység nagy tömegeit elidegenítette a törökellenes háborútól és egyáltalán a magyar ügytől, ami a tizenöt éves háború keleti hadszínterén végzetesnek bizonyult. Ő az egyik, ha nem a legfőbb felelőse az általa rendkívüli módon befolyásolt unokaöccse, Báthori Zsigmond politikájának is.¹⁷ Az 1600. évi erdélyi lécfalvi országgyűlés határozatainak XX. cikkelyében – úgy látom – helyesen ítéli meg Bocskai történelmi szerepét.

„Miérthogy penig Bocskay István az ő sok titkos praktikáival és az ország ellen hír nélkül való cselekedetivel nem csak császárnak ő felségének nagy bosszújára, és szerelmes atyafiának Maxmilianus hercegnek ő felségének, sőt az egész austriai háznak gyalázatjára sokat vétett, de az országnak nagy kárt és romlást szerzett, ez országba Zsigmond fejedelmet ország híre nélkül Opoliából behíván, és titkon az ország ellen a vitézlő népet melléje esketvén, mellyel az egész országot mindeneknél, és minden keresztény fejedelmeknél ily nagy infámiába és gyalázatba hozá, hazánkat is nagy pusztításával, dulásával sok helyeken megsértegette, rontotta; minek okáért, hogy ennek utána is e féle nyughatatlan elme miatt hazánk hasonló veszedelemben ne forogjon, végeztük – kiről kívánjuk, hogy az ország követi császár ő felségét ország nevével megtalálják –, hogy itt benn Erdélyben semmi közü, semmi jószágá, se birodalma ne légyen, és közinkbe, soha Erdélybe lakóul ne szállhasson, avvagy másképpen.”¹⁸

Basta az általa egyre jobban kiismert erdélyi zűrzavarban – leveleinek tanúsága szerint – a legkülönbözőbb módszerekkel igyekezett legjobb tudása szerint rendet tenni.¹⁹ Tervei között szerepelt az erdélyi államszervezet korszerűsítése, a közsékelység fegyverben tartása, a fejedelemség végleges kiszakítása az oszmán függésből. Konceptióinak megalapozottságát jelzi, hogy soha addig annyi felmérést, adatgyűjtést nem készítettek [59] Erdélyről, mint 1602 júliusa és 1603 áprilisa között.²⁰ Nem rajta múlt, hogy nem sikerült, viszont a korabeli erdélyi vezetők között tán még ő volt a legkevésbé véreskezű, ő volt az, aki leginkább kímélni akarta mind a polgári lakosságot, mind az alárendelt katonaságot, akár Rudolf parancsainak ellenére

¹⁶ Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz Memorialéja. In: Erdélyi történelmi adatok. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár 1855. I. kötet. 46–47.

¹⁷ *Rugonfalvi Kiss István: A székely nemzet története.* Bp. 2008. 243.

¹⁸ A lécfalvi országgyűlés határozata Bocskairól. Erdélyi Országgyűlési Emlékek (1598–1601). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1877. IV. kötet. 559.

¹⁹ Basta politikai tehetségének méltatását és Erdéllyel kapcsolatos átgondolt koncepcióinak értékelését lásd: *Arens, M.: Habsburg i. m. 49–50, 68, 75, 112–113, 124–125, 164.*

²⁰ *Arens, M.: Habsburg i. m. 112–113.*

is.²¹ Az erdélyi törökös párti főurak lemészárlása kapcsán írta Benda Kálmán Bocskai politikájáról az alábbiakat:

„Erkölcsi szempontból Bocskai tettét súlyosan el kell ítélnünk, ahogy történetírásunk el is ítélte mindig. De tisztában kell lennünk azzal, hogy ha helyesen akarunk bíraskodni, nem szabad csak erkölcsi szempontból ítélnünk. Bocskai se nem erkölcsi, se nem érzelmi alapon nézte a világ folyását, látása a politikusé volt, s csak politikai szempontból mérte le a dolgok horderejét. A politikában ekkor még Európa-szerte ismeretlen az emberi élet megbecsülése, ő pedig annyira hitt politikája helyességében, annyira csak a célhoz vezető utat nézte, hogy erkölcsi gátlások egy pillanatra sem ébredtek benne. Hogy eljárása hatalmi, politikai szempontból radikálisan megoldotta a kérdést, ezt el kell ismernünk. Bocskai szeme előtt az állam volt, s ennek érdekében bármikor, bárkit kész volt feláldozni, ha keresztezte útját. Nem vérszomjúságból, nem mintha erkölcstelen lett volna, nem is személyi érzelmekből – hanem mert hatalmi és politikai tényezők, az állam érdeke így kívánta.”²²

Ha a fenti sorok igazak Bocskaira, és igazolható vele hamis nemzeti romantikába csomagolt, véleményem szerint szintisztán öncélú, magánérdeket szolgáló machiavellizmusa (a kivégzett főurak birtokaiból, vagyonából Bocskai is megkapta a maga részét²³), akkor a források alapján úgy vélem, az a Basta György is, akinek magyarországi és erdélyi tetteit kimutathatóan nem az önérdék, hanem a török elleni harc mint fő cél motiválta, jóval árnyaltabb értékelést érdemel.²⁴ Több korabeli szemtanú emlékiró kiemeli Bastával [60] kapcsolatban azon törekvését, hogy katonáit megfegyelmezze, a fosztogatásokat visszaszorítsa – Beszterce 1602-es ostromát követően több főtisztet felakasztatott a város kirablása miatt –, és enyhítsen a kártételeken.²⁵ Ugyanez a többi politikai szereplőről aligha mondható el.

²¹ „Rudolphus császár mikor meghallotta volna, hogy az kolosváriak defeciáltak Moyseshez és az collegium jesuitarum evvertáltak, elvégezte volt in secreto consilio, hogy funditus delealja Kolosvárat, ennek az levelét is kiadták volt az császár tanácsi, de Basta repugnalt ez consiliumnak, mert lelkiismereti nem vitte reá, hogy ezt cselekedje. Hogy ez tanácsrúl demovealtattott az császár, azután azt végezték, hogy az fű fű civiseket, polgárokat mind levágassa, hanem csak az opifexeket tartsák meg. De Bastát erre is nem vitte az ű lelkiismereti; ismerve magában, hogy ű volna első és főoka az kimenetelnek és ez országnak oltalom hagyás nélkül. Azért pecuniaria mulcta akarta Őket megbüntetni, kért rajtok nyolczvanezer forintot, de az császárhoz küldvén az kolosváriak Basta akarajából, 50 ezerre szállította az sommát.” Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1880. IV. kötet. 227. Rudolf parancsát Kolozsvár megbüntetésére lásd: *Veress E.*: Basta i. m. II. kötet. 254–255.

²² *Benda Kálmán*: Bocskai István. Bp. 1993. 44.

²³ *Nagy L.*: Erdély és a tizenöt éves i. m. 666.

²⁴ A magyar történeti irodalomban és közgondolkodásban Basta szerepéről kialakult egysíkú képet többen is árnyalták az elmúlt száz évben. „Igazságérzetének s jószívűségének (kivált a föld népével szemben) számos példáját mutatják úgy levelei és rendeletei, mint kortársainak nyilatkozatai. Való, hogy jellemének alapvonása a szigorúság, de ez benne hősiességgel párosult, amiért ridegségét még azok is elnézték neki, akik irigyelték, nem szerették vagy rettegtek.” *Veress E.*: Basta i. m. II. kötet. XXXI.; „Basta a közhittel ellentétben humánus, okos ember volt. Éles szemével meglátta a székely nép katonai erényeit, és mint hű katona, konzerválni akarta a székely népet nagyobb feladatra. (...) Basta jóakarata önzetlenek és őszintének látszott, amit a sorsüldözött nép régóta nem tapasztalt senkitől.” *Rugonfalvi Kiss István*: A székely nemzet története. Bp. 2008. 232–233; „Az Erdélyben kialakult valóban súlyos viszonyokért helytelen elsősorban és személy szerint Bastát felelőssé tenni. Felül kell vizsgálnunk a Basta magyar történelmi szerepéről kialakított és meggyökereztetett képet, mert az nem a valóságot tükrözi, hanem elfogultság és bűnbakkeresés szüleménye.” *Nagy L.*: Erdély és a tizenöt éves i. m. 673.

²⁵ *Arens, M.*: Habsburg i. m. 70. Beszterce ostromához: *Veress E.*: Basta i. m. I. kötet 662–663.

„A hajdúkat Mihály vajda onnat szabadnyereségre elbocsájtja, hogy az országot égessék, rabolják, és dúlják amint akarják. Ez a Mihály vajda dolga nem vala Bástának akaratjából, és ugyan is megszóllította róla, hogy az országot ne dúlassa, kóborlotassa.”²⁶

„Látván, hogy elhagyattak a segítségtől, Zsigmond maga is megparancsolván, megadák a várost hitre; a Basta hitét violálá a hada, felvervén a városból kijövő nemességet; kiért Basta sok tisztviselő és főrendeket felakasztata; de a mi meglőtt vala, csak meglőn.”²⁷

„És látszik vala, hogy valami kicsiny csendesség volna, mert Básta a hadait igen fenyen tartja²⁸ vala, és valami sokadalmak is esnek vala immár a városokban.”²⁹

„Menten-ment a sok panaszló szegény ember Bástára panaszolni Kolosvárra és egyebüvé is, de csak azt kérlette a nagy jámbor: Magyar-e a ki azt mivelte? s azt mondták néki: Magyar, nagyságos uram. Arra azt mondotta: Oh uram Istenem? Ego puto, illos esse incarnatos diabolos. Mondotta szegény panaszló: Mikor német jó, az mégis hagy valamit, de a magyar semmit nem hagy, mind elviszi. Ezen sírt a szegény panaszló ember, és véle Básta is sírt. Mert ő eleibe egy koldus is bemehetett – egyébbel nem bocsátotta el, hanem csak azt mondotta: hogy ha bolon (vallon) vagy német volna, bizony bírnék avval, s megbüntetném, de magyarral nem tudok bírni.”³⁰

Erdély nyomorát egyébként sem elsősorban Basta és a vallonok, hanem Báthori Zsigmond sokszoros árulása,³¹ a meghasonlott székelység által támogatott havasalföldi és moldvai románok prédálásai, a belső polgárháborúba beavatkozó és abból hasznot húzó tatárok, kozákok és lengyelek pusztításai, a megfegyvelmezhetetlen hajdúk kegyetlensége okozta.

„Akkor nem levén kegyelem se nemes, se paraszt, se férfi, se asszonyi állatnak, egyaránt emésztette a fegyver mind férfiat, mind asszonyi állatot, kiváltképen a Mezőségen. [61] Azt pedig a hallatlan kegyetlenséget a magyar hajdú cselekedte. Volt ezeknek az Isten nélkül való magyar hadaknak főkapitánya többekkel együtt Segnei Miklós, Dengelegi Mihály, Lippai Balázs, Szilasi János. Oh átkozott nemzetség!”³²

„Igen rútt istentelen nép vala az a hajdú, de keresztyén vala, a felől balog keresztyén. Molnár László-keresztyénnek hívják vala őket. Mikor kértük azon, hogy ne bántson s ne istentelenkedjék, hiszen mi is magyarok és keresztyének vagyunk, bizony megveri az Isten: arra azt felelék, hogy: Ez s ez lélek fia, ti hajas törökök vagytok, s törökkel bérlettek. Ebek vagytok ti, nem szánunk – Isten minket úgy segítjen – levágni szinte úgy, mint a törököt; az Istentől pedig mi semmit is nem félünk – Deus ignoscat – mert a Tiszán túl hagytuk. Ilyen szókkal káromlották az Istent.”³³

²⁶ Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz i. m. 60–61.

²⁷ Gróf Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferencz Históriaja 1594–1613 Bíró Sámuel folytatásával. Közli Kazinczy Gábor. Pest 1863. 153.

²⁸ „Igen fenyen tartja” jelentése: keményen, szigorúan, fegyvelmezten tartja. Szabó T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár. Bukarest, 1984. IV. kötet. 39.

²⁹ Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz i. m. 75.

³⁰ Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz i. m. 86–87.

³¹ Báthori Zsigmond politikája mozgatórugóinak feltárására legutóbb Tóth Sándor László tett kísérletet: Tóth S. L.: Báthori Zsigmond i. m.; Báthori felelősségéről: Arens, M.: Habsburg i. m. 88–89.

³² Hídvégi Mikó Ferencz i. m. 151.

³³ Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz i. m. 72.

Már az 1600. szeptemberi miriszlói csatát megelőző hetekben Mihály vajda egyébként jelentős részben székelyekből álló serege folyamatosan és teljesen akadálytalanul rabolt és fosztogatott, ebből következett, hogy amikor Basta a magyar nemesség kérésére első alkalommal bevonult Erdélybe, akkor már egy kifosztott, gazdaságilag megroppant ország fogadta.³⁴

„Miután Mihály vajda Báthori András bíborost Szebennél legyőzte, a zsarnok Mihály vajda, aki hitet, jogot, becsületet nem ismert, és szüntelen kicsapongások és fajtalankodások közt élt, hallatlan sarcokkal terhelte meg az országot. Minden-hónappal nagyobb-adót vetett ki a szegény köznépre, ezáltal az országa legnagyobb nyomoruságba jutott. Soha nem tudott betelni a pénzzel.”³⁵

1601 augusztus folyamán Báthori Zsigmond Moldvából lengyel, kozák, moldvai és magyar csapatokkal tört be Erdélybe, seregei a megszállt vidéket teljesen végig rabolták. 1601 októberében a temesvári pasa több ezer fővel Zsigmond segítségére sietve a Maros völgyét szállta meg. Hozzájuk csatlakoztak 1601–1602 telén a Zsigmond támogatása révén Erdélybe özönlő tatárok, akik totálisan elpusztították Segesvár és Medgyes környékét.³⁶

1602 nyarán Székely Mózes felajánlkozott a nagyvezírnek, hogy Székesfehérvár elfoglalását követően a százezres török sereget bevezeti Erdélybe. A fejedelemség szerencséjére a császári csapatok pesti sikerei akkor a nagyvezírt visszafordulásra készítették. 1603 tavaszán viszont hiába fogadták az erdélyiek Székely Mózes és Bektes temesvári pasa jórészt törökből, tatárokból, lengyelekből, kozákokból és Bethlen Gábor *kompániájából* álló csapatait felszabadítóként, azok nyereségvágytól hajtva, ha lehet, még jobban prédálták a népet, mint a zsoldot nélkülöző császári haderő.³⁷

„Ebben az esztendőben (1603) nagy tatár haddal bėjöve Székely Mojses az országba, és azmi hada vala is Bástának, előttök kiméne Szakmárhoz; csak maradott vala német [62] had benn Kolozsvárban, Újvárban, Segesvárban, Fejérvárban, gyalogság. Ez az tatárság rettenetes rablást kezde tenni Erdélyben.”³⁸

Székely Mózes rablóhadát a sepsi-, kézdi- és orbaiszéki székelyek segítségével Raduly (Radu Șerban, † 1620) havasalföldi vajda győze le 1603 júniusában a brassói csatában, ekkor csak az erdélyi magyar nemességből háromezer fő veszett oda a török érdekek védelmében.³⁹

³⁴ Arens, M.: Habsburg i. m. 43–44., 47.

³⁵ Krauss György: Leírása mind hadi dolgoknak, mind az egyebeknek, amelyek 1599-től, 1606-ig Erdélyben történtek. In: Tűzpróba. Erdély öröksége. Szerk. Makkai László. Bp., III. kötet. 1993. 65–96. 65.

³⁶ Arens, M.: Habsburg i. m. 79–80., 84–85.

³⁷ Arens, M.: Habsburg i. m. 145., 152–154., 188.; Papp Sándor: Székely Mózes erdélyi fejedelem hatalomra kerülésének diplomáciai tanulságai és egy nagyvezíri előterjesztés (teliis) keletkezése. Aetas (1999) 71–88.

³⁸ Borsos T.: Vásárhelytől i. m. 55.

³⁹ Arens, M.: Habsburg i. m. 160., 174.

Az Erdélyt zsákmánnyal és tízezernyi fogollyal elhagyó tatárok után a győztes Raduly vajda Székelyföldet kivonulóban szintén végigfosztogatta.⁴⁰

1605-ben a már teljesen kivérzett Erdélyt a Bocskai segítségére siető Simeon Movila moldvai vajda tatár, török, moldvai seregeit láthatta vendégül.⁴¹

Ebben a tulajdonképpen 1597 óta zajló erdélyi polgárháborúban a korábban egymilliós lakosság fele esett áldozatul, jórészt magyar és szász falusi és városi lakosok.⁴²

Bocskai saját uralmi törekvéseinek utolsó fellángolásaként ezt a polgárháborút importálta a királyi országrész területére, amikor a háború elvesztésétől féltő törökökkel szövetségben megtámadta a Magyarország felszabadításáért küzdő keresztény csapatokat. A szerencsétlen időben kitört felkelésért természetesen nem Bocskai és a török az egyedüli felelős. A török ellen harcolók egységét sok más mellett az is bomlasztotta, hogy a királyi csapatokra támaszkodó magyar katolikus püspökök kellően át nem gondoltan – ugyanakkor az ország törvényeivel egyébként összhangban – szerették volna biztosítani a szabad királyi városokban a katolikusok számára is a szabad vallásgyakorlatot, illetve az 1597-es országgyűlés XXXVIII. cikkelye szerint a rendek kérésére az egri káptalant ideiglenes székhelyére, Kassára kívánták költöztetni.⁴³

A felkelés azonban minden jogosnak mondható sérelem ellenére is elhibázott volt, azzal az önérzetében sértett főúr és a hozzá csatlakozók leginkább az oszmán hatalom érdekeit szolgálták. Mi sem jelzi ezt jobban, mint hogy a Bocskait ellenőrző török segédc csapatok még Erdélybe való bevonulásakor is vele tartottak. [63]

„Ezalatt elérkezék Bocskai is s Medgyesbe szálla. És azt látván osztán a szászság, lesüté bezzeg a fejét, látván a Bocskai állapotját és a jancsárt véle lenni s a magyarországi nagy urakat. Mert Korponánál a török egy koronát is adott volt immár néki – mely korona a rác királyé volt, úgy hallottam – és ugyan meg is lőtt volt a koronázás imigy-amúgy, tövel-heggyel. De az a koronázat a pogánytól csak olyan dolog, mint ha az ördög szentelne az Istennek papot. Mindazáltal ugyan István királynak hívják vala Bocskait. No ezt abba hagyom. Hanem menten emberét küldi Bocskai Segesvárho és egyéb helyekre is az hol németek valának: hogy ha akarják é a békességet vagy nem? Amazok reá hajlanak a békességre, de úgy, hogy bántások ne légyen, hanem békével elbocsássák őket hazájokba,

⁴⁰ „Végre maga Basta is megsokalta a hű szövegtéges garázdálkodásait, és felhívta Radult, hogy vonuljon ki Erdélyből. Ez meg is cselekedte, de véletlenül útjában *kirabolta a hű székelyeket* is.” *Rugonfalvi Kiss I.: A székely i. m. 244.*; A románok csak szarvasmarhából 100 000 darabot, lovat csak Brassóból 8000-et hajtottak el. *Acsády Ignác: Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608). A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1897. V. kötet. 564.*; Erdélyi Országgyűlési Emlékek (1601–1607.). Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1879. V. kötet. 56.; *Krauss Gy.: Leírása i. m. 78.*

⁴¹ *Arens, M.: Habsburg i. m. 233.*

⁴² *Arens, M.: Habsburg i. m. 223.* A háromkötetes Erdély történetében olvasható Doboka és Belső-Szolnok néhány körzetével kapcsolatban, hogy míg 1550 körül 17 500 magyar, 13 200 román és 2000 szász élt a régióban, addig 1603-ban a magyarok száma 2500, a szászoké 250, a románoké 7200 főre csökkent. A veszteség magyar részről 85%, szász részről 88%, román részről 45% volt. Erdély története i. m. 539.

⁴³ Az 1597-es országgyűlés második fölterjesztéséből: „Item, quia Capitulum Agriense, post amissam Agriam, hactenus locum residentiae non habuit, ideo interim, donec Agria recuperabitur, nominatur ei pro loco residentiae Cassovia.” *Magyar országgyűlési emlékek (1588–1597). Szerk. Fraknói Vilmos. Bp. 1883. VIII. kötet. 385.*; *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1526–1608. Kiad. Kolozsvári Sándor – Óvári Kelemen. Bp. 1907. 826–827.*

akik ki akarnak menni; s a ki pedig benn akar maradni, az is szabados légyen. Ez is megengedtetik nékiek. És oda hívatá őket Bocskai Medgyesbe mindenünnen, és egyik rendbe jancsárt állatott, a másik rendbe szembe vélek német gyalogot, és úgy lőtetett vélek verset (=versenyt).⁴⁴

Nem csupán a törökökkel szövetséges Anglia és Franciaország követeinek, Henry Lellónak (1606. augusztus 3.) és Jean de Gontaut-Bironnak (1607. január 9.) a jelentéseiben olvashatjuk, hogy Bocskai felkelése nélkül a magyarországi oszmán hatalom elbukott volna,⁴⁵ hanem ezt támasztja alá több kortárs magyar tudósítás is.

„Az összes területet, melyet Perzsia határánál elfoglaltak, visszavette a perzsa, aki, mióta elindította a háborút, visszanyert mindent, mit elődei, tizenöt-húsz évnyi háborúban, elvesztettek. Egész Ázsiát elfoglalták a lázadók, és most Bursa környékén vannak. (...) Minden reménységük Magyarország békéjében van, hogy ennek a birodalomnak vélhetően gyors lerohanása nem történik-e meg; vagy ha mégis, marad-e a remény, hogy minden rendben lesz majd; miután megegyeztek a békéről a perzsával, és a tatár bizonyára megígéri azt nekik; minderről ezidáig csak általános híreszteléseink vannak.”⁴⁶

„Itiljék bölcs emberek meg, ha épületire vagy romlására volt az kereszténységnek, mert itt a török császár portáján bizonyosan magoktól a törököktől értettem, hogy az perzsi had miatt és az Ázsiában lévő tolvajok (kit az törökök csilaliáknak hínak), innét pedig az német-magyar had miatt oly igen megfogyatkozott volt az török császár ereje, hogy ha Bocskai István akkor az német ellen kardot nem fogott volna, csak másod esztendőben is közel az magyar birodalom az magyar korona alá visszajött volna.”⁴⁷

„Ugyancsak nem szépíthetjük, de ha Magyarországbán az Bocskai támadása nem leszen vala, bizony rútul lett volna az dolog Magyarországbán is az hatalmas császár birodalmában.”⁴⁸ [64]

„Midőn az magyarok az törökhöz hajlottak, rettenetes nagy öröm volt az törökök között, ki sírt, ki örült, melynek alkalmatosságával parancsolt az császár, hogy mindenütt bocsássák az magyar rabokot szabadon, had szolgáljanak ő hatalmasságának. Konstantinápolyban rettenetes örömben voltak az törökök; külömb-külféle játékokot jádzottak.”⁴⁹

„A török részről pedig azért vala szép csendességünk, békességünk, és csak a közönséges bejáró követeknek is nagy becsülete, haszna: hogy a magyaroknak egyességeket eszében tartván, mind szomszédságát, barátságát ő is nagy néven veszi vala, a velek való új békességnek örülvén, akkor szintén a tengeren által is az ázsiaiakra nagy hada levén, mely ázsiaiak miatt nem keveset is búsult.”⁵⁰

⁴⁴ Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz i. m. 100.

⁴⁵ *Niederkorn, J. P.*: Die europäischen Mächte i. m. 40.; Lello jelentését Nagy László is említi: *Nagy L.*: Erdély és a tizenöt éves i. m. 679. Az oszmán birodalom kríziséről további irodalommal lásd: *Arens, M.*: Habsburg i. m. 95.; *Hadnagy Szabolcs – Papp Sándor*: Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben. *Aetas* (2003) 118–153.

⁴⁶ *Gontaut Biron, Théodore de* (publiés et annotés): *Ambassade en Turquie de Jean de Gontaut-Biron, Baron de Salignac 1605 à 1610, correspondance diplomatique et documents inédits*. Paris 1889. 111. A francia levélrészlet fordítását ezúton köszönöm Chinoradzski Andreának.

⁴⁷ *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 55.

⁴⁸ *Borsos T.*: Vásárhelytől i. m. 265.

⁴⁹ Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608. Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1880. IV. kötet. 256.

⁵⁰ *Hidvégi Mikó Ferenc*: *Históriája a maga életében történt erdélyi dolgokról 1594–1613*. Közli Kazinczy Gábor. Pest 1863. 179–180.

Vitathatatlan, hogy a török hódoltság kezdete óta az volt a magyar össznemzeti érdek, hogy az ország közepén hosszan elnyúló, pusztító háborús zóna minél előbb az ország határain kívülre kerüljön. Ez kétféleképpen volt megvalósítható: az egyik a totális önfeladás, a kulturális és erkölcsi megsemmisülés útja, a teljes behódolás a töröknek; a másik a hódítók mielőbbi, végleges kiűzése. Minden köztes megoldás az ország népének további pusztulását eredményezte. Amíg tehát a hódoltság tartott, mindazok, akik vélt vagy valós rendi, felekezeti, társadalmi sérelmekre hivatkozva törvénytelenégeket kezdeményeztek, belső lázadást, háborút vezettek, akarva-akaratlan az összmagyarság, illetve a Kárpát-medence keresztény népeinek érdekei ellen tették ezt éppúgy, mint ahogy a bécsi udvar sem szolgálta akkor a Magyar Királyság érdekeit, amikor a törökkel békét keresve figyelmét elsősorban a birodalom nyugati határa felé fordította.

Éppen ezért az erdélyi nemességben csalódott Basta György az 1606-os, a törökök és a lázadók elleni háború folytatása melletti elkeseredett – részben Zrínyi Miklós ötven évvel későbbi szavait előlegező⁵¹ – érvelésével, ha nem is teljesen tudatosan, de inkább szolgálta az ország érdekeit, mint azok, akik ugyanekkor Erdély külön útjának ideológiai alapjait lefektették.⁵² Az erdélyi kérdés súlyosságát jól látta az udvar irányában pozitív elfogultsággal aligha vádolható protestáns Illésházy István is, akinek Bocskai végrendeletével merőben ellentétes prófétai szavai sajnos mind ez ideig nem vonultak be a magyar közgondolkodásba.

„Énnékem igazat kell mondanom fölségednek, mert azzal tartozom. Megemlékezhetik fölséged róla, hogy sokszor szóllott fölséged énvélem ezekről, de az mostani időnek állapotját megtekintvén, Rudolphus császárnak maradékja nem lévén, mind az császárság, mind az csehországi királyság, s mind az magyarországi királyság libera electio alatt levén: soha nem tetszett énnékem és most sem tetszik, hogy ez megmaradott darab országot két felé szakasszuk két birodalom alá, és azzal ennél is erőtlenebbé tegyük az mint mast [65] vagyon, mert az királyok meghalnak, de megmarad az ország; ha Magyarországba két libera electio marad, Erdély hozzá való tartományival egy királyt válasszon, az ide való része meg mást akkor vész el Magyarország ennél is jobban; ki nem láthatja azt, hogy Rudolphus császár immár sokat nem élhet és csak az ajtó előtt vagyon az változás nem kellene azért így megszagatnunk hazánkot Most is azt mondom, hogy az magyarországi koronának és az posteritásnak semmit ártalmasabbat nem cselekedhetik fölsíged mind ezt hogy két felé szakasztja az országot meszebbre is és jövendőre is nézzen fölsíged ne csak az előttünk való kicsin haszonra.”⁵³

Hasonlóan vélekedtek a királyhű katolikus és protestáns főrendek egyaránt, akiknek az álláspontját az Illésházyval amúgy kifejezetten rossz viszonyban lévő Istvánffy Miklós nádori helytartó vetette latinul papírra.

⁵¹ Zrínyi maga is használta Basta nagy népszerűségnek örvendő hadtudományi munkáit. Nagy L.: Erdély és a tizenötéves i. m. 672.; Veress E.: Basta i. m. II. kötet. XXX.

⁵² Veress E.: Basta i. m. II. kötet. 743–748, 755–769. Nagy L.: Erdély és a tizenötéves i. m. 679.

⁵³ Illésházy István levele Bocskai Istvánnak, Trencsén, 1606. december 6. Szilágyi Sándor (közli): Bocskay István és Illésházy István levelezése 1605 és 1606-ban. Harmadik Közlemény. Történelmi Tár (1878) 577–652; 635.

„Ugyanazon nevezett urak,⁵⁴ a császári és királyi felség mindkét rendbeli tanácsosai együttesen és fejenként ezeknek a békefeltételeknek és tárgyalásoknak, amelyeket az elmúlt június hó 23. napján itt Bécs városában adtak ki és zártak le, különösen pedig azoknak, amelyek révén Erdély tartománya és a Magyar Királyság más területei nevezett Bocskai Istvánnak átadattak és a királyságtól elszakítottak, és amelyek révén a királyság teljesen megcsönkített, mint méltatlan és magára a királyságra káros, ártó és teljesen veszélyes [feltételeknek] a saját és a királyság lakosai nevében egyaránt ellentmondottak és tiltakoztak, továbbá Ő császári és királyi felségességét annak megerősítésétől és elfogadásától ünnepélyesen visszatartották.”⁵⁵

Meggyőződésem, hogy – a prágai kormányzat felelősségét és számos más történelmi körülményt is ideszámítva – jelentős mértékben az erdélyi politika csődje, Báthory Zsigmond, Bocskai István és Székely Mózes átgondolatlan, csak a pillanatnyi hatalmi érdekeket tekintő, a komolyabb személyes áldozatvállalásoktól visszariadó hozzáállása, hibás döntéseiknek sorozata vezetett ahhoz, hogy szinte teljesen hiábavalóvá legyenek a törökellenes szabadságharc, a tizenöt éves háború rendkívüli erőfeszítései és véráldozata, hogy az oszmán hatalom az ország jelentős területeit továbbra is igája alatt tarthassa, hogy Erdély és a Partium etnikai arculata napjainkig hatóan a magyarság számára kedvezőtlen módon megváltozzék, hogy 1711-ig további polgárháborúk sorozatában vérezzen a maradék magyarság, és haljanak meg további százvezrek. Mindezek mellett azok a vívmányok (rendi és felekezeti szabadságjogok), amelyeket az 1606-os békével összefüggésben hangoztatni szoktak, úgy érzem, az elfogulatlan szemlélő számára is meglehetősen csekély eredménynek tűnnek.

⁵⁴ Szuhay István, Forgách Ferenc, Radovich Péter, Náprágyi Demeter, Lépes Bálint püspökök, Erdődy Tamás, Thurzó György, Forgách Zsigmond zászlósurak, Révai Péter, Dóczy András főispánok, Lippai János királyi személynök.

⁵⁵ Bécs, 1606. szeptember 26. Magyar országgyűlési emlékek. Kiad. Károlyi Árpád. Bp. 1917. XII. kötet. 704–706.